

УДК 94(477.8) «1940-1969»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.06>

СУСПІЛЬНІ ДИСЦИПЛІНИ ТА ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА У КРЕМЕНЕЦЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ (ПЕДАГОГІЧНОМУ) ІНСТИТУТІ

Скакальська Ірина,*доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри історії та методики навчання**Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка*

ORCID ID: 0000-0001-8705-7971

У статті висвітлено викладання суспільних дисциплін та особливості організації ідеологічної роботи в Кременецькому учительському, а з 1951 р. – педагогічному інституті. Відзначимо, що радянська пропаганда була різнобічною, стосувалася різних боків життя молоді. Ідеологічною роботою займалися кафедра історії КПРС та спеціально призначена людина – секретар партійної організації інституту. Проаналізовано спогади доктора історичних наук, професора Олексія Григоровича Михайлюка «Як я працював у Кременці», які додають більше детальної інформації про навчальний заклад, його викладачів та студентів.

Сучасна освітня система України повинна враховувати недоліки та помилки радянської освіти, а також визначати позитивні аспекти цього періоду. Історія Кременецького учительського інституту відображає типовий приклад ідеологічного тиску на молодь за часів тоталітаризму.

Метою дослідження є узагальнення і всебічний аналіз архівних джерел, опублікованих матеріалів із використанням компаративістського методу для відтворення ідеологічної роботи радянської влади в освітньому процесі учительських інститутів у повоєнний час.

Авторкою відзначено, що провідними тенденціями освітньої політики в Радянському Союзі можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології у сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, у якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві.

Інститут приділяв значну увагу формуванню ідеологічної свідомості серед студентів, включаючи вивчення політичних та соціальних аспектів, організацію масово-політичної роботи та сприяння комуністичним ідеям. Цей підхід свідчить про серйозну зосередженість інституту на вихованні своїх студентів не лише як фахівців, а й як громадян із високою ідеологічною свідомістю.

Ключові слова: Кременецький учительський (педагогічний) інститут, радянська пропаганда, ідеологія, освіта.

Skakalska Iryna. Social disciplines and ideological work at the Kremenets Teaching (Pedagogical) Institute

The article highlights the teaching of social disciplines and the peculiarities of the organization of ideological work in the Kremenets Teacher's Institute, and since 1951, the Pedagogical Institute. It should be noted that Soviet propaganda was versatile and concerned various aspects of youth life. Ideological work was carried out by the Department of History of the CPSU and a specially appointed person – the secretary of the party organization of the institute. The memoirs of Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksiy Hryhorovych "How I Worked in Kremenets" were analyzed, which add more detailed information about the educational institution, its teachers and students.

The modern educational system of Ukraine must take into account the shortcomings and mistakes of Soviet education, as well as identify the positive aspects of this period. The history of the Kremenets Teachers' Institute reflects a typical example of ideological pressure on young people during the times of totalitarianism.

The purpose of the study is to generalize and comprehensively analyze archival sources, published materials, using the comparative method, to reproduce the ideological work of the Soviet government in the educational process of teachers' institutes in the post-war period.

The author determined that the leading trends of educational policy in the Soviet Union can be defined as the centralization of management and the strengthening of the influence of ideology in the field of education; the subordination of educational activity to the general Soviet strategy, in which social sciences were a tool for the formation of communist consciousness and at the same time a means of its dissemination in society.

The institute paid considerable attention to the formation of ideological consciousness among students, including the study of political and social aspects, the organization of mass political work and the promotion of communist ideas. This approach testifies to the institute's serious focus on educating its students not only as specialists, but also as citizens with high ideological awareness.

Key words: Kremenets teacher (pedagogical) institute, Soviet propaganda, ideology, education.

Теперішня війна прийшла в Україну з минулого, ми у ХХІ ст. стикнулися із залишками тоталітарного режиму. Ідеологічна робота та інформаційна війна – це основні інструменти путінського режиму. Проте ці методи не є новими. Командно-адміністративна система Радянського Союзу використовувала

ідеологічний вплив на все суспільство, а особливо на освіту. Минуле Кременецького учительського інституту як приклад ідеологічного тиску в умовах тоталітаризму становить значний інтерес для дослідників. Освіта і наука мали стати соціалістичними, такі принципи бралися за основу в процесі навчання та виховання молоді. У радянській системі освіти виховна робота завжди була нерозривно пов'язана з політичною сферою, що відображалось у термінах «політико-виховна» або «ідеологічно-виховна» робота.

Сьогодні немає праць, у яких би ретельно висвітлювалася визначена проблема. Поширення впливу на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) відображено у дисертації В. Старжець [1]. Питання розвитку історичної освіти окреслено в праці «Історична освіта в Кременецькому державному учительському інституті (1940–1951)» [2]. Зокрема, у названому дослідженні звернено увагу на проблему підготовки й розподілу викладацьких кадрів. Збірник «Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. ХХ ст.): Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Вища педагогічна освіта в Кременці 1940–1990 рр. ХХ ст.): знахідки, традиції, проблеми та перспективи» містить низку публікацій, що розкривають окремі аспекти проблеми [3]. Також є дисертаційні дослідження, що стосуються розвитку вищої освіти в 40–50-х роках ХХ ст. [4–6]. У контексті дослідження потрібно відзначити польських авторів, які займалися вивченням розвитку освіти у зазначений період, але розкривали ідеологічний тиск на молодь у Польщі [7]. Проте проблематику ідеологічної роботи, яку організували відповідні кафедри історії КПРС та спеціально призначені особи – секретарі партійної організації інституту на конкретних прикладах, висвітлено недостатньо.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі узагальнення і всебічного аналізу архівних джерел, опублікованих матеріалів та за допомогою використання компаративістського методу відтворити ідеологічну роботу радянської влади в освітньому процесі інститутів у повоєнний час.

Основна мета ідеологічного виховання молоді в інститутах була чітко визначена в газеті «Правда», провідному органі ЦК ВКП(б). Студентів закликали не лише засвоювати свої професійні знання, а й бути активними учасниками суспільного життя, мати глибоке розуміння ідеології марксизму-ленінізму. Важливими завданнями були вивчення творів Леніна та Сталіна, а також усвідомлення марксистсько-ленінського світогляду [8, с. 1].

Україна страждала від відсутності вчителів, тому відкривалися учительські інститути. У 1940 р. у місті Кременці було засновано такий інститут за рішенням Тернопільського облвиконкому. Це було значною подією, оскільки тут уперше в Україні почали проводитися заняття українською мовою. Інститут мав кілька факультетів: мовно-літературний із російським та українським відділеннями, фізико-математичний, природничо-географічний та історичний.

Відродження вищих навчальних закладів розпочалося відразу після визволення території УРСР. У процесі відновлення вищої освіти республіки можна виділити два етапи: 1943–1945 рр. та 1945–1950 рр. На першому етапі довоєнна кількість студентів була майже досягнена, а за період 1945–1950 рр. – перевищена. Саме 19 березня 1944 р. Кременець було звільнено від німецької окупації. У цьому році учительський інститут відновив свою роботу. Був оголошений конкурс на перший курс стаціонарного і заочного відділень. Зауважимо, що молодь не виявляла зацікавленості у навчанні в педагогічних закладах та потім працювати на ниві освіти. Подолати перешкоди намагалися в двох напрямках – через розгортання пропаганди та популяризації праці вчителя, а також через запровадження низки матеріальних стимулів. У 1945 р. довоєнну мережу педагогічної вищої освіти УРСР було майже повністю відновлено, кількісні показники були відновлені лише на 1946/47 н. р. [4, с. 11]. Вирішували проблему відновлення чисельності студентів запровадженням пільгових умов вступу та розгортанням профорієнтаційної роботи. Для порівняння зазначимо, що наприкінці першої половини 1950-х років у Польщі існувало понад 150 педагогічних вищих шкіл, де на денній формі навчання навчалось майже 50 тис молодих людей [9, с. 56].

У період утвердження на Заході України тоталітарного сталінського режиму вирішальним був не фаховий рівень викладача, а його політична позиція. Критичні зауваження у звітах про перевірку лекцій викладачів інституту були, як правило, ідеологічного характеру. Так, під час перевірки Кременецького учительського інституту комісією на чолі із завідувачем шкільного відділу Тернопільського обкому КП (б) товаришем Бойко було внесене зауваження, що деякі викладачі не читають газет, не стежать за політичними новинами, і це відчувається під час читання лекцій [10, арк. 24].

Прикладом засилля більшовицької ідеології, яка торкалася кадрів вищої школи та негативно впливала на умови науково-педагогічної праці, може бути обмеження можливості виходу у світовий освітнянський простір. У 1945–1955 рр. були заборонені відрядження за кордон, обмежений доступ до іноземної наукової літератури, архівних матеріалів. Жорсткі ідеологічні рамки звузили коло досліджуваних

наукових проблем. ВНЗ УРСР мали можливість взаємодіяти лише із закладами, розміщеними в союзних республіках СРСР, які функціонували на основі уніфікованих програм, підручників тощо. Науково-педагогічна інтелігенція була позбавлена права налагоджувати контакти із зарубіжними колегами [11].

У діяльності учительського інституту велику роль відігравала ідеологічна робота, яка була системною та охоплювала всі аспекти життя навчального закладу. Звертаючи увагу на плани роботи інституту та його кафедр, а також на звіти, можна відзначити комплексний підхід до цього питання. Кожна структурна одиниця інституту включала до своєї діяльності питання політично-масової роботи, яка передбачала не лише організацію комсомольської діяльності, а й вивчення творів Сталіна, проведення лекцій із комуністичної тематики та інші заходи [12, арк. 18].

Звичайно, ідеологічна робота була чітко регламентована нормативними документами. Кожна постанова партії «жваво» обговорювалася, аналізувалася, розроблялися цілі програми з утілення цих документів у науково-педагогічне життя, вони негайно піднімалися до рівня концептуальних засад у розвитку всієї системи вищої освіти. Суспільно-політичні процеси негативно позначилися на науково-педагогічній сфері повоєнного періоду. Посилення ідеологізації, поширення впливу більшовицьких настанов, підпорядкування вищої освіти партійним інтересам перешкоджали науково-дослідній та викладацькій роботі. У цей період розгорнулася боротьба з науковими теоріями, визнаними партійними діячами помилковими. Заборонялися до використання в навчальному процесі підручники авторів, що дотримувалися «хибних» поглядів. Викладачів звільняли з посад, забороняли друкувати їхні наукові праці. Під впливом ідеології знищувалися цілі наукові школи. Це стосувалося і Кременецького учительського інституту.

Окрім того, ідеологічний тиск перешкоджав розвитку суспільно-гуманітарних наук, зокрема історії. Гострої критики зазнали історики, висновки яких не відповідали марксистсько-ленінській теорії. Після знищення української історичної школи історична наука в республіці була повністю підпорядкована принципам партійності та класовості. Професорсько-викладацький склад УРСР примушували виконувати партійні завдання: надавати позитивного обґрунтування встановлення більшовицької влади, політики партії та уряду, русифікації населення. Відрив від реалій життя та загальноцивілізаційних напрямів розвитку культури людства ставав усе глибшим. Наведемо приклад: на засіданні кафедри історії було проаналізовано програму з історії України відповідно до постанови ЦК КП (б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії Української академії наук УССР» за 1947 р., також обговорено статтю «Створити справді марксистсько-ленінську історію України» (1938). Наприклад, указувалося, що під час вивчення цього курсу недостатню увагу приділено висвітленню виникнення і розвитку більшовицьких організацій в Україні тощо [13, арк. 2].

Завідувачем кафедри української літератури, доцентом В.П. Андрієвським та завідувачем кафедри історії О.Г. Михайлюком Кременецького учительського інституту було написано дослідження з історії Кременця, яке опублікувала місцева газета (1954 чи 1955 р.). Часопис швидко розкупили: великим був інтерес жителів до історії міста. Проте, як зазначає автор спогадів, «вивчення історії своєї області, міста, села як складової частини історії нашої Батьківщини дає можливість конкретніше уявити величезні соціально-економічні і культурні перетворення, здійснені радянським народом під керівництвом Комуністичної партії» [14, арк. 3]. Як бачимо, ідеологічні нашарування були притаманні будь-яким працям, а особливо історичним.

Масштаби заходів у напрямі підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Постанови і рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, у яких питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарний складник освітньої політики. Найбільш значущими у ці часи можна назвати постанови ЦК КПРС.

Аналіз архівних матеріалів дає змогу побачити, як організовувалась ідеологічна пропаганда на прикладі звітів про роботу кафедр. Так, кафедра літератури звітувала про те, що всі члени кафедри постійно працюють над вивченням марксистсько-ленінської науки за першоджерелами, вказувала на важливість комуністичного виховання студентської молоді [15, спр. 2, арк. 2].

Є повідомлення про рішення створення гуртків із проблем пролетарського інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання молоді; актуальних проблем управління і практики комуністичного будівництва розвинутого соціалізму; критики сучасної буржуазної ідеології і буржуазного ревізіонізму; з проблем марксистсько-ленінської етики. Наприклад, інформація про хід виконання постанови «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» містила перелік заходів, застосованих працівниками інституту. Так, тільки в 1945–46 н. р. питання навчально-виховної і наукової роботи кафедр суспільних наук обговорювалися двічі на раді інституту, один раз на засіданні парткому. На кафедрах було переглянуто тематику наукових досліджень

«відповідно до сучасних завдань комуністичного будівництва». Показова назва комплексної тематики, до розроблення якої залучилися працівники кафедри філософії, – «Шляхи і засоби формування комуністичної свідомості студентів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії» [16; 17]. При цьому зауважувалося: партком звернув увагу на недоліки, які є у викладанні суспільних дисциплін (нецікаві заняття, відсутність обговорення, дискусій, мало ідеологічних прикладів тощо).

Обов'язковим було залучення викладачів суспільних наук до ідеологічної роботи. Наприклад, звернемо увагу на характер суспільних доручень викладачам, серед яких передбачалися викладацька діяльність у вечірньому університеті марксизму-ленізму при міському комітеті КПУ; читання лекцій у міському теоретичному семінарі; читання лекцій для працівників міста за дорученням партійних і суспільних організацій; участь у роботі теоретичних і методичних семінарів для пропагандистів та агітаторів. Усього, як зазначено у звіті вишу про роботу кафедр суспільних наук, протягом 1945–46 н. р. викладачами було прочитано майже 180 лекцій та доповідей [16]. Окрім цього, застосовувалася практика керівництва суспільствознавцями теоретичними семінарами викладачів у мережі політичної просвіти інституту. Багато лекцій для підприємств міста Кременця прочитали кафедри марксизму-ленізму та історії. Завідувачі кафедр теж читали лекції, наприклад завідувач кафедри педагогіки Т. Сеферовський зробив доповідь для вчителів міста на тему: «Мета і завдання комуністичного виховання» [12, арк. 17].

Звітувати про політичну роботу мали всі кафедри інституту. Звітом кафедри характеризуються вжиті заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка й аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [18]. Наприклад, завідувач доповідав про те, що кафедра історії КППС посилила контроль за вивченням студентами творів класиків марксизму-ленізму. Тричі на тиждень викладачі мають перевіряти конспекти першоджерел у студентів, проводити групові співбесіди за окремими працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, наполягати на застосуванні студентами думок класиків у виступах на семінарських заняттях. Доходило й до абсурду, зокрема викладачам нав'язувалися наукові доповіді такого характеру «Сталінський план перетворення природи» та ін., які необхідно було проголошувати [19, арк. 3].

Для порівняння: аналогічна ідеологічна робота проводилася з кадрами у Республіці Польща, яка була «звільнена» радянськими військами. Так, у грудні 1949 р. і в першому кварталі 1950 р. у педагогічних вишах були організовані наради, присвячені ідеологічному вихованню. Наприклад, під час зустрічі в ліцеї в Ловичах 17 грудня 1949 р. був присутній Вацлав Вацлавський, керівник відділу підготовки вчителів Лодзінського округу. Кожен учитель мав звітувати про свою участь в ідеологічній підготовці, а також подавати індивідуальні звіти, у яких мало бути висвітлено питання про досягнення в ідейному вдосконаленні. Викладачі у звітах наголошували на важливості канікулярних курсів, передач радіоуніверситету та щоденної преси та фахової літератури для ідейної освіти. Кілька педагогів стверджували, що давно цікавляться марксизмом-ленізмом. Усі вони визнали необхідність ідеологічної підготовки та заявили про готовність продовжувати підвищувати знання у цій сфері. Ось уривки з характеристик деяких учителів, побудованих на їхніх висловлюваннях: «ідейне виховання здобуємо шляхом самоосвіти», «читаємо твори Маркса, Енгельса, Леніна та інших класиків марксизму-ленізму» [9, с. 118].

Для належного проведення ідеологічної роботи були добре обладнані кабінети, вони були забезпечені всім необхідним для повноцінної самостійної роботи студентів. Так, кабінет основ марксизму-ленізму розміщувався у п'яти великих аудиторіях. Дві з них займали обладнання й унаочнення з історії КППС і по одній – з політекономії, філософії та основ наукового атеїзму, який був відкритий у 1960 р. [20, с. 60].

Аналіз використаних матеріалів дав змогу зробити такі висновки. Провідними тенденціями освітньої політики в Радянському Союзі можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології у сфері освіти; підпорядкованість освітянської діяльності загальній радянській стратегії, у якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві. У виховній роботі з молоддю все більше зростала ідеологізація її змісту і підпорядкованість інтересам принципів партійності та класовості. Комсомольські організації вищих навчальних закладів УРСР виконували настанови партії щодо патріотичного та суспільно-політичного загартування молоді, контролювали студентське життя в аудиторіях та в позанавчальний час. Політичне, ідеологічне та патріотичне виховання студентської молоді здійснювалося, насамперед, через викладання дисциплін суспільно-гуманітарного циклу. Бачимо на реальних прикладах, наскільки добре була організована ідеологічна робота у Кременецькому учительському інституті.

Система освіти й виховання у вищих навчальних закладах, окрім невід'ємних позитивних моментів (високий рівень освіченості та спеціальної наукової й практичної підготовки випускників), зосереджувалася на зміцненні домінування комуністичної ідеології, утиску демократизму та інакомислення,

особистої свободи, наукової та творчої думки і була невід'ємним складником радянського суспільства. В інституті значна увага приділялася формуванню ідеологічної свідомості серед студентів, включаючи вивчення політичних та соціальних аспектів, організацію масово-політичної роботи та сприяння комуністичним ідеям й утвердження тоталітаризму. Цей підхід свідчить про серйозну зосередженість інституту на вихованні своїх студентів не лише як фахівців, а й як громадян із високою ідеологічною свідомістю, переконаних комуністів.

Література:

1. Старжець В.І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Рівне, 2019.
2. Місько В., Секо Я. Історична освіта в Кременецькому державному учительському інституті (1940–1951). *ЧТИВО*. <http://surl.li/syuo>
3. Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. XX ст.). *Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Вища педагогічна освіта в Кременці 1940–1990 рр. XX ст.»: знахідки, традиції, проблеми та перспективи*. Жовква, 2012. 280 с.
4. Васильчук Т.В. Відновлення та розвиток системи вищої освіти в Україні (1943–1950 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007.
5. Герегова С.В., Марусик Т.В. Розвиток вищої освіти в західних областях України. *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 101–109.
6. Герегова С.В. Освіта в Західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2004.
7. Zbigniew Osiński Edukacja historyczna okresu PRL w służbie władzy i ideologii – konsekwencje i zagrożenia. URL: <http://surl.li/ejkb1>
8. Учебный год в вузах начался. *Правда*. 1944. 2 октября. С. 1.
9. Witold Jan Chmielewski Kształcenie nauczycieli w okresie ideologizacji szkolnictwa(1944–1956). Wydawnictwo Neriton Warszawa, 2006.
10. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 12. Протоколи засідань різних кафедр 1945–46 рр.
11. Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008.
12. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 14. Звіт Кременецького державного учительського інституту за 1945–1946 н. р.
13. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 44. Звіт про проведену з покращення викладання історії України за 1947 р.
14. Державний архів Волинської області. Ф. 1-3188. Оп. 1. Спр. 118. Спогади професора Михайлюка О.Г. «Я працював у Кременці».
15. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 2. План роботи кафедри літератури.
16. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 16. Звіти про роботу кафедр за 1945–1946 рр.
17. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 17. Звіт про роботу кафедри історії за 1945–46 рр.
18. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 48. План політико-виховної роботи на 1948–49 рр.
19. Державний архів Тернопільської області. Ф. 21. Оп. 3. Спр. 71. Звіт про науково-дослідну роботу за 1949 р.
20. Ятищук О. Реорганізація Кременецького учительського інституту в педагогічній і нові шляхи розвитку (1950–1969 рр.). *Вища педагогічна освіта в Кременці (40–90 рр. XX ст.)* : матеріали регіональної науково-практичної конференції. Жовква, 2012. С. 58–69.